

RAFAŁ WIŚNIEWSKI

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego,
Polska Akademia Nauk

ETNICZNY WYMIAR DEPOPULACJI W ROSJI W UJĘCIU REGIONALNYM

Ethnic aspect of depopulation in Russia in regional terms

SŁOWA KLUCZOWE: grupy etniczne, depopulacja, typologia, potencjalne konflikty, regiony, Rosja

KEYWORDS: ethnic groups, depopulation, typology, potential conflicts, regions, Russia

ABSTRACT: The paper addresses the issue of depopulation in Russia, especially the ethnic aspect of this process considering the regional approach. Two essential aspects of depopulation were discussed i.e., the quantitative aspect resulting from the rate of natural increase or decrease and migration, as well as the qualitative aspect exerting impact on changes in the number of ethnic groups, namely the shift in ethnic self-identification. The analysis was conducted for the period of 1989–2010 (the last census in the USSR and the last census conducted in the Russian Federation). Population change in Russia has acquired a specific meaning in regional terms, leading to significant quantitative and structural transformation. On the one hand, there is a depopulation of native Russian regions and ethnic structured regions dominated by the Russians (or more broadly by the Slavs), and on the other, demographic expansion of non-Slavic ethnic groups, especially of North Caucasus. Changing the mutual relations between ethnic groups may cause tension or escalation of ethnic conflicts.

1. Wprowadzenie

Rosja jest jednym z krajów o najbardziej dynamicznie zmieniającej się populacji w Europie, również w wymiarze etnicznym. Zmiany te obejmują szybki i dość stabilny spadek płodności, stosunkowo wysoką śmiertelność, zwłaszcza u mężczyzn w wieku produkcyjnym i zmieniających się przepływów migracyjnych (Witkowska 2002). Od początku lat 90. straty w populacji Rosji wynosiły ok. 0,7–0,9 mln osób rocznie, w 2007 r. osiągnęły poziom 0,5 mln. W latach 1989–2010 (dane ze spisów powszechnych) liczba ludności zmniejszyła się z 147,7 mln do 142,9 mln osób. Rosja nie jest bynajmniej jedynym krajem, który doświadczył depopulacji w ciągu ostatnich kilku dekad. Do tej grupy należą inne kraje postsocjalistyczne (np. Ukraina, Węgry, Białoruś, Bułgaria, Mołdawia) oraz niektóre małe kraje wyspiarskie

(np. Niue, Dominika). Jednak w przypadku Rosji spadek liczby ludności był największy w wartościach bezwzględnych (Eberstadt 2010; Eberstadt i in. 2013).

Obecny proces wyludniania Rosji (w odróżnieniu od kilku poprzednich wywołanych wojnami, wielkim głodem, deportacjami itp.) jest konsekwencją m.in. bardzo niskiego poziomu diety i wysokiej umieralności wśród mężczyzn. Złożone przyczyny wyludniania mają najczęściej swoje podłoże w czynnikach: (1) ekonomicznych (zarówno makroskalowych, tj. rozwoju gospodarczym kraju, jak i mikroskalowych odnoszących się do indywidualnej poprawy sytuacji materialnej i podniesieniem poziomu życia – decyzje osób wynikają z indywidualnej kalkulacji zysków i kosztów migracji (m.in. Eberhardt 1989; Massey i in. 1993; Bayonna-i-Carrasco/Gil-Alonso 2012); (2) społecznych, m.in. przeobrażenie sferze norm społecznych, systemu wartości (Stockdale 2002); (3) przestrzennych, np. lokalizacja miejsca zamieszkania w ujęciu centrum–peryferie, miasto–wieś, dostępność do infrastruktury społecznej; peryferyjność przyczynia się do utrudnienia kontaktów międzyludzkich z instytucjami i grupami społeczeństwa zarówno położonymi w centrum danego państwa, jak i przedstawicielami społeczeństwa globalnego. Osoby zamieszkujące obszary peryferyjne mają poczucie odizolowania od głównego nurtu życia kraju i wykazują chęć opuszczenia „izolowanego terytorium” i „izolowanego społeczeństwa”; dodatkowo postrzegani są przez władze jako „problem”, a nawet „ludzki balast” (Wein 1999; Thompson 2004; Spies 2009); (4) administracyjnych, np. likwidacja ograniczeń formalnych hamujących mobilność ludności (Wein 1999); (5) historycznych, tj. decyzje podejmowane w okresie gospodarki centralnie planowanej i zagospodarowywaniu obszarów peryferyjnych (m.in. Heleniak 2003; Spies 2009); (6) środowiskowych (tj. jakości środowiska) – dotyczy to tych miast i obszarów, które obecnie są poddane silnej antropopresji (np. Norylsk) (Burke 2000). Wymienione czynniki nawiązują do przepływów migracyjnych. Drugim komponentem procesów depopulacyjnych jest ruch naturalny ludności, a więc poziom urodzeń i zgonów, zawieranie małżeństw i rozwody. Współczesne przemiany demograficzne w Rosji (ogółem) są charakterystyczne dla drugiego przejścia demograficznego, przejawiającego się m.in. zmianami modelu rodziny oraz przeobrażeniami w sferze norm społecznych i systemu wartości (van de Kaa 1987), wpływających następnie na zachowania prokreacyjne. Procesy te zachodzą z różną intensywnością w obrębie różnych grup etnicznych.

2. Depopulacja – uwagi metodyczne

Proces depopulacji, rozumiany jako bezwzględne i względne zmiany liczby ludności, składa się z dwóch głównych komponentów: migracji oraz przyrostu lub ubytku naturalnego. Istnieje wiele czynników zarówno migracyjnych (por. Lewis 1954; Lee 1966; Todaro 1976; Woods 1982; Massey i in. 1993; Burke 2000; Heleniak 2003;

Spies 2009), jak i demograficznych odnoszących się do teorii przejść demograficznych (por. Thompson 1929; van de Kaa 1987; Lesthaeghe/Surkyn 2004; Ortega 2005; Coleman 2006), które tłumaczą złożone przyczyny wyludniania. Rozważanie wyludniania w kontekście narodowościowym narzuca trzeci komponent zmian populacji grup etnicznych, tj. zmianę samoidentyfikacji etnicznej. Mimo kilkudziesięciu lat indoktrynacji komunistycznej wiele grup etnicznych w Rosji zachowało tradycyjny styl życia, tj. kulturę i tradycje, tradycyjne relacje społeczne, klanowe i rodzinne, system wartości i norm społecznych (np. narody Dagestanu), podczas gdy inne grupy etniczne uległy znacznej już asymilacji (językowej, kulturowej, religijnej, stylu życia; np. narody Powołża). Jakie więc czynniki stanowią o istniejących różnicach? Czy wpływają one na stan liczebny tych grup etnicznych? Według A. Kozłowa i in. (2007) intensywność asymilacji nie zależy od liczebności grupy etnicznej, a przede wszystkim od samoidentyfikacji (świadomości) etnicznej, która jest utrzymywana dzięki zachowaniu w użyciu języka ojczystego, prasie, książkom i programom telewizyjnym w języku ojczystym itp. Jednym ze wskaźników procesu asymilacji jest regres w użyciu języków poszczególnych grup etnicznych. Sytuacja taka występuje m.in. za sprawą napływu migracyjnego ludności należącej do innych grup etnicznych (Kozlov i in. 2007). Proces rusyfikacji nie odnosi się tylko do asymilacji językowej, ale również kulturowej i religijnej.

Dane statystyczne odnośnie do struktury etnicznej w Rosji niosą pewne ograniczenia w warstwie analityczno-porównawczej. Po pierwsze, każdy ze spisów powszechnych (1989, 2002, 2010) zidentyfikował różną liczbę grup etnicznych na terenie Rosji. Wynika to zarówno z przyjętej metodyki i grupowania blisko spokrewnionych ze sobą grup etnicznych, jak też samookreśleń używanych przez poszczególne grupy etniczne (np. Ewenowie dzielą się na 22 różne grupy etniczne, Baszkirzy na 18, a Chakasi na 16 grup). Jednak zasadnicza część, tj. najliczniejsze narodowości, została ujęta we wszystkich spisach, tak więc potencjalne różnice nie wpływają w sposób znaczący na porównywalność danych między spisami. Po drugie, problemem jest możliwość podawania podwójnej narodowości (można być np. Tataro-Baszkirem lub Baszkiro-Tatarem) oraz nałożenie struktury językowej na strukturę etniczną (np. podczas spisu ludności w 2002 r. można było zadeklarować następujące narodowości: Adygowie z adygejskim ojczystym językiem, Adygowie z kabardyjskim językiem ojczystym, Adygowie z czerkieskim językiem ojczystym). Po trzecie, w niektórych republikach tytularnych kwestie etniczne stały się zagadnieniem politycznym, np. w Baszkirii o heterogenicznej strukturze etnicznej. Znalazło to swoje odzwierciedlenie w pewnych nieprawidłowościach występujących podczas opracowywania materiałów ze spisu powszechnego w 2002 r. (Gabdrafikow 2007). Przyczyną były wzajemne relacje baszkirsko-tatarskie i zmieniające się proporcje między tymi grupami etnicznymi. Według D.M. Ischakowa (2005) około 250 tys. osób zostało „przypisanych” do Baszkirów, z czego ogromną większość stanowili Tatarzy.

3. Zmiany liczby ludności Rosji według grup etnicznych

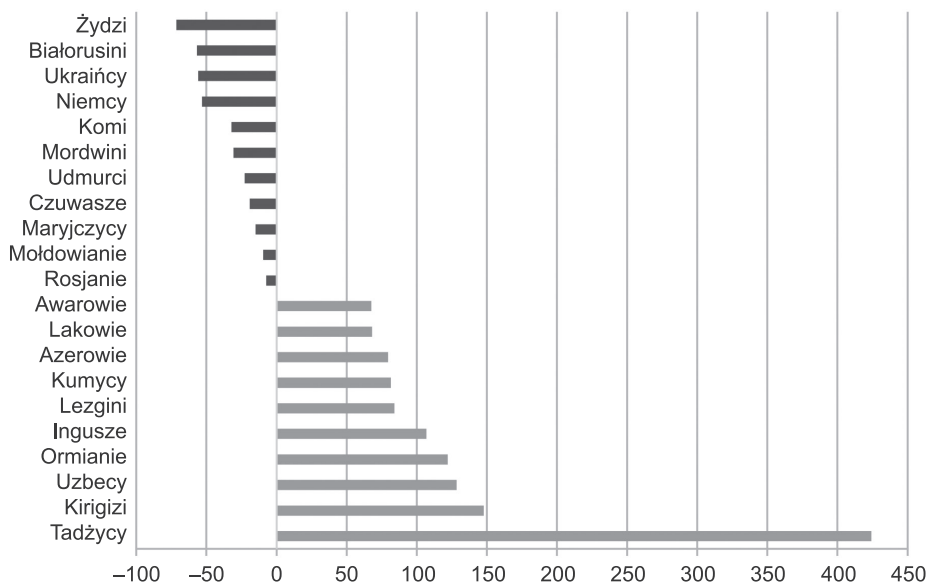
Przemiany ilościowe w obrębie poszczególnych grup etnicznych są wynikiem dwóch głównych elementów: przyrostu lub ubytku rzeczywistego danej grupy etnicznej (ten zaś zależy m.in. od przyrostu lub ubytku naturalnego oraz migracji) oraz zmian deklarowanej przynależności narodowościowej związanej z procesem asymilacji lub też prowadzonej polityki państwa.

Jedną z głównych naturalnych przyczyn zmiany przynależności narodowościowej są małżeństwa między przedstawicielami różnych grup etnicznych. Największy odsetek mieszanych małżeństw dotyczy Białorusinów (80%), następnie Ukraińców (76%), Karelów (68%), Żydów (55%) i Mordwinów (54%). Natomiast najmniejszym odsetkiem wyróżniają się narody Kaukazu Północnego (Czeczeni 10%, Ingusze 14%) (Stepanov 2006), co może wynikać z odmienności kulturowej, religijnej i negatywnego postrzegania tych grup etnicznych przez pryzmat ksenofobii. Etniczni Rosjanie najczęściej wchodzi w związki małżeńskie z przedstawicielami innych narodów słowiańskich (Kożewnikowa i in. 1998). W takich mieszanych małżeństwach, w których jedno z małżonków jest narodowości rosyjskiej, dzieci w zdecydowanej większości deklarują przynależność do narodu rosyjskiego (Vorontsov 2003).

Wpływ polityki państwa na przemiany identyfikacji etnicznej odnosi się głównie do małych grup etnicznych, liczących nie więcej niż 50 tys. osób, więc w liczbach bezwzględnych nie był znaczący. Pokazuje jednak, że odgórne mechanizmy mogą wpłynąć na strukturę etniczną. Przyjęta w 1999 r. ustawa „O gwarantowaniu praw korynnych małowielicznych narodów Rossijskiej Fiedieracyi” (ros. „О гарантиях прав коренных малочисленных народов Российской Федерации”, N 82-ФЗ) gwarantuje pewne przywileje małym narodom zamieszkującym Rosję. W związku z tym przedstawiciele tych grup etnicznych, którzy wcześniej deklarowali się jako Rosjanie, w kolejnym spisie zaczęli się identyfikować ze swoją grupą etniczną.

W okresie międzypisowym (1989–2010) poszczególne grupy etniczne charakteryzowały się bardzo zróżnicowaną dynamiką ludnościową. Bezprecedensowe zmiany procentowe dotyczyły Żydów (ryc. 1), których liczebność zmniejszyła się aż o 70%, co wynikało z jednej strony ze znacznego odpływu migracyjnego po rozpadzie ZSRR (okres szczególnie ożywionego odpływu przypadał na lata 1990–2000) (Tolc 2003), a z drugiej ze zmian deklarowanej przynależności narodowościowej (Gitelman i in. 2000). Znaczące zmniejszenie się liczby ludności dotyczyło również Białorusinów i Ukraińców. W latach 1989–2010 liczebność tych ostatnich zmniejszyła się prawie o 2,5 mln osób! Tak wysoka zmiana nie mogła być spowodowana faktycznym zmniejszeniem się liczby osób (migracje, zgony). W analizowanym okresie nie obserwowano bowiem masowych wyjazdów Ukraińców z Rosji (ruch ten jest raczej odwrotny) oraz drastycznych zmian w ubytku naturalnym. Pozostaje więc trzeci element, tj. zmiana samoidentyfikacji etnicznej. Zmiana ta może

wynikać zarówno z postępującej asymilacji, jak i z czynników koniunkturalnych (por. np. Mkrzczian 2011; Ukraińcy w Rosji... 2011). Należy przypuszczać, że w warunkach konfliktu rosyjsko-ukraińskiego i aneksji Krymu liczba osób przyznających się do narodowości ukraińskiej będzie nadal spadać. Na duże zmiany liczebności Niemców nakładają się dwie przyczyny: z jednej strony odpływ migracyjny do Niemiec po rozpadzie ZSRR (Książek 2004), a z drugiej postępujący proces asymilacji. Ubytkiem rzeczywistym ludności charakteryzowały się również grupy etniczne zamieszkujące Powołże, wykazujące się mocno zaawansowaną asymilacją.

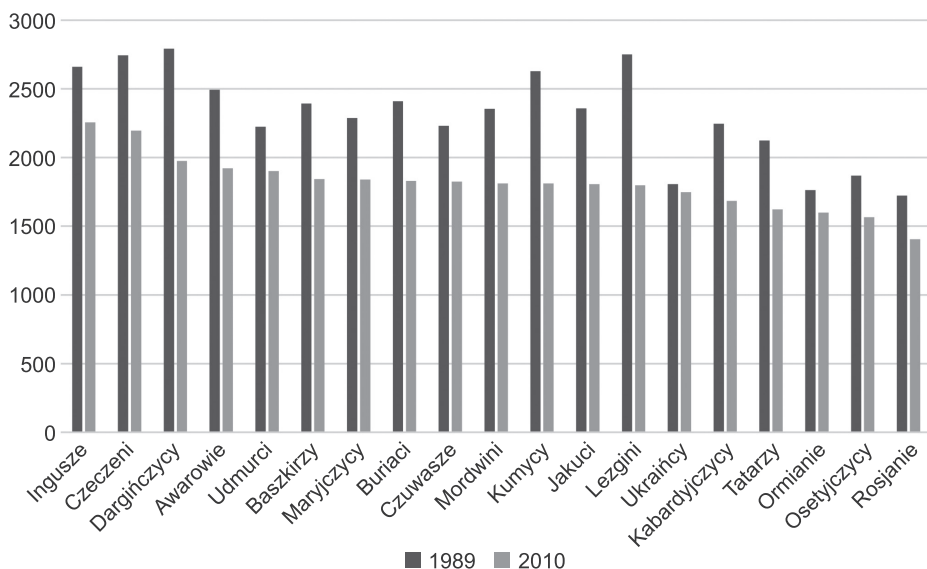
Ryc. 1. Procentowe zmiany liczby ludności według narodowości 1989–2010 (10 narodowości z największym przyrostem i ubytkiem rzeczywistym ludności spośród grup etnicznych liczących co najmniej 100 tys. osób oraz Rosjanie)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Goskomstat i Rosstat

Na drugim biegunie przemian ludnościowych znajdują się przedstawiciele narodów dawnych republik radzieckich zamieszkujących Rosję, których wzrost procentowy wynika ze znacznego napływu migracyjnego (migracje zarobkowe), oraz narodowości autochtoniczne wyróżniające się znaczną dynamiką demograficzną (ryc. 1). Są to przeważnie narody Kaukazu Północnego (m.in. Czeczeni, Ingusze, narody Dagestanu), w których silne są więzi rodzinne i klanowe oraz odmienny od rosyjskiego system wyznawanych wartości. Znajduje to odzwierciedlenie również w zachowaniach prokreacyjnych, czego odzwierciedleniem jest znacznie wyższy poziom urodzeń wśród niesłowiańskich grup etnicznych (ryc. 2). Należy jednak zaznaczyć, że w porównaniu z 1989 r. poziom urodzeń wszystkich najliczniejszych grup etnicznych w Rosji znacząco się obniżył. Szczególnie widoczne jest to w przypadku

niektórych narodów Kaukazu, wśród których spadki te były rekordowo wysokie (np. Lezgini, spadek z 2752 do 1798). W przypadku niektórych narodowości (Rosjanie, Ormianie) bardzo niski poziom urodzeń widoczny był już na początku analizowanego okresu. W późniejszym czasie negatywne przemiany dzietności uległy dalszemu pogłębieniu.

Postępujące zwiększanie się liczebności autochtonicznych grup etnicznych prowadzi do ciągle zmniejszającego się udziału Rosjan w regionalnej strukturze etnicznej. W przypadku republik kaukaskich można mówić nawet o procesie derusyfikacji, tj. wypieraniu języka rosyjskiego przez języki kaukaskie i obniżaniu poziomu jego znajomości (Górecki 2014). „Proces ten – związany między innymi ze zmianą składu etnicznego rosyjskiego Kaukazu (wyjazdy rosyjskojęzycznej ludności słowiańskiej) – jest jeszcze stosunkowo mało widoczny w dużych miastach, natomiast na wsiach, zwłaszcza jednolitych etnicznie, rosyjski bywa obecny często już tylko w telewizji” (Górecki 2014, 53).

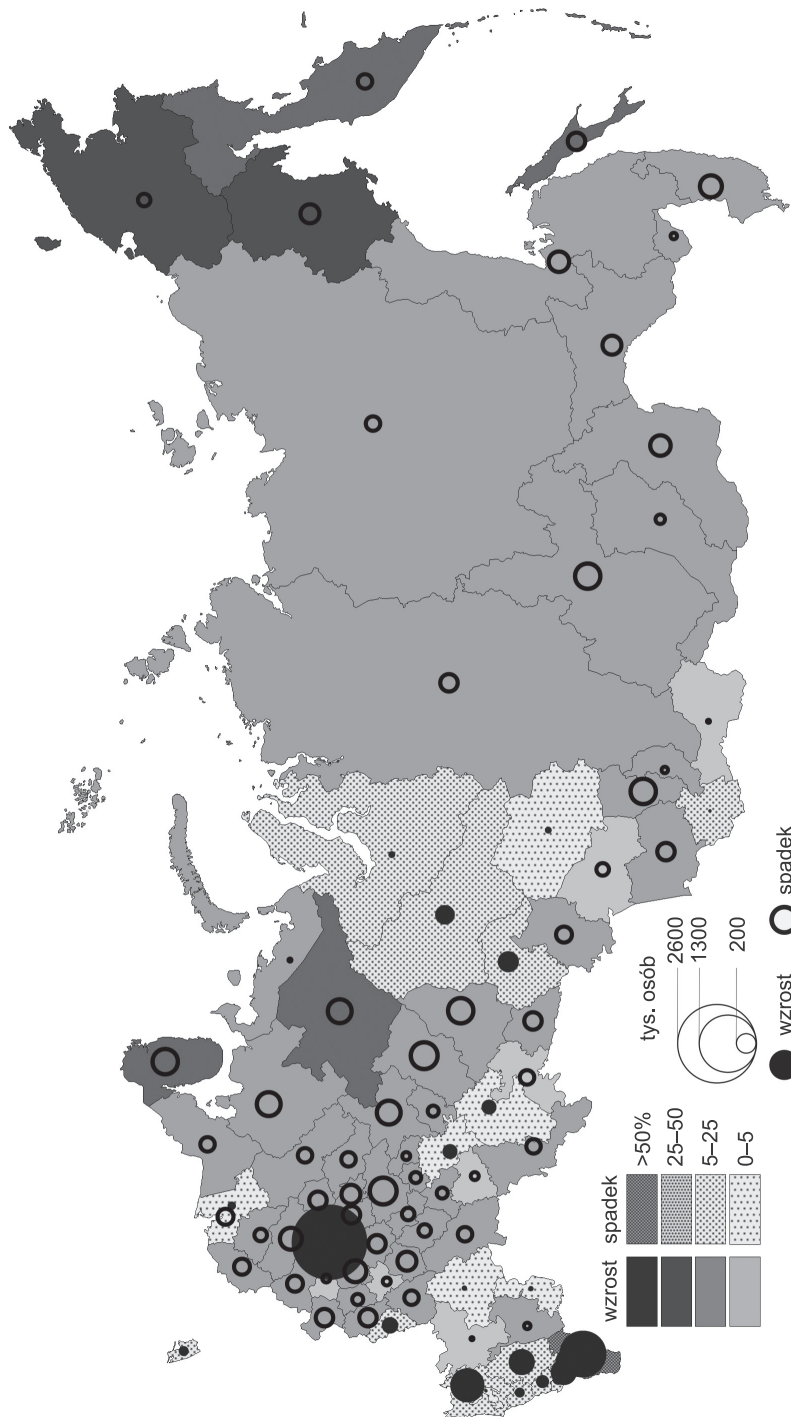

Ryc. 2. Urodzenia żywe na 1 tys. kobiet (narodowości liczące ponad 1 mln osób oraz najliczniejsze tytularne grupy etniczne – pow. 400 tys. osób)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Goskomstat i Rosstat (spisy powszechne 1989, 2010)

4. Zmiany etniczne w ujęciu regionalnym

Przemiany ludnościowe w Rosji są silnie zróżnicowane przestrzennie (ryc. 3). Największą dynamiką procesów depopulacyjnych charakteryzuje się Daleki Wschód Rosji, szczególnie Czukotka i obwód magadański, które w porównaniu z 1989 r.

Ryc. 3. Zmiany ludnościowe w Rosji w latach 1989–2010 (wzrost – koła – pierścienie)
 Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Goskomstat i Rosstat (spisy powszechne 1989, 2010)

straciły ponad połowę populacji. Silne procesy depopulacyjne zachodzą również w europejskiej części Rosji, głównie w północnej jej części. Procesy te dotknęły również etniczny rdzeń Rosji (m.in. obwody: pskowski, twerski, iwanowski, kostromski, tulski), co związane jest z oddziaływaniem aglomeracji moskiewskiej. Nie zachodzą wprawdzie z taką intensywnością jak na Dalekim Wschodzie Rosji (są to spadki kilkunastoprocentowe), ale za to trwają już od lat 60. XX w. (Bogdanowa i in. 2001; Tierienina 2004).

Wzrost populacji dotyczy przede wszystkim Moskwy (głównie za sprawą dużego napływu migracyjnego) oraz północnego Kaukazu (głównie za sprawą wysokiego przyrostu naturalnego). Ponadto wzrost obserwowany jest w regionach o wysokim stopniu rozwoju gospodarczego (m.in. Chanty-Mansyjski Okręg Autonomiczny, obwód biełgorodzki, tiumeński, Kraj Krasnodarski, obwód moskiewski) i jest skutkiem przede wszystkim procesów migracyjnych.

Jak na tym tle zachodzą przemiany w obrębie grup etnicznych? Ogólny obraz przemian ludnościowych w ujęciu regionalnym jest wynikiem zróżnicowanych zmian zachodzących w obrębie grup etnicznych. Widoczne przemiany narodowościowe dotyczą głównie jednostek o zróżnicowanej strukturze etnicznej, czyli republik tytularnych. Prosta typologia, bazująca na dwóch elementach, tj. strukturze etnicznej ludności ogółem (dane z 2010 r.) oraz wewnętrznej strukturze ludności nierosyjskiej (2010), pozwala na całościowe spojrzenie na wzajemne zależności ilościowe poszczególnych narodowości w strukturze etnicznej danego regionu.

Pierwsze kryterium, tj. ogólna struktura ludności, zakłada podział na trzy grupy: I – dominacja Rosjan w strukturze etnicznej (tj. ich udział wynosi co najmniej 80%), II – udział Rosjan wynosi 50–80%, III – brak dominacji Rosjan (tj. ich udział jest mniejszy niż 50%). Drugie kryterium – wewnętrzna struktura pozostałej populacji danej jednostki administracyjnej (tj. ludności nierosyjskiej) – również bazuje na trójstopniowym podziale, ukazując dominację jednej narodowości lub zróżnicowanie etniczne. Wyłonione typy prezentują jednostki, w których istnieje dominacja jednej narodowości nierosyjskiej (tj. co najmniej 50% wśród ogółu ludności nierosyjskiej), dominacja trzech najliczniejszych narodowości (tj. łącznie co najmniej 50%) lub struktura etniczna ludności nierosyjskiej jest wyraźnie zróżnicowana (tj. brak dominacji jednej lub trzech pierwszych narodowości).

W ten sposób otrzymano 9 typów, z których reprezentowanych jest 8 (tab. 1, ryc. 4). Łącznie Rosjanie przeważają w 69 na 83 analizowane jednostki, tj. ich udział w strukturze etnicznej przekracza 50% (typy: R1A, R1B, R1C, R2A, R2B). Jednostki te można uznać za etnicznie rosyjskie. Wśród nich znalazły się również republiki tytularne, w których udział Rosjan w strukturze etnicznej przekracza udział narodów tytularnych. Wybitnie rosyjskie są jednostki reprezentujące typ R1A, R1B i R1C – w niektórych przypadkach udział Rosjan przekracza 90%.

Tabela 1. Opis uzyskanych typów jednostek administracyjnych

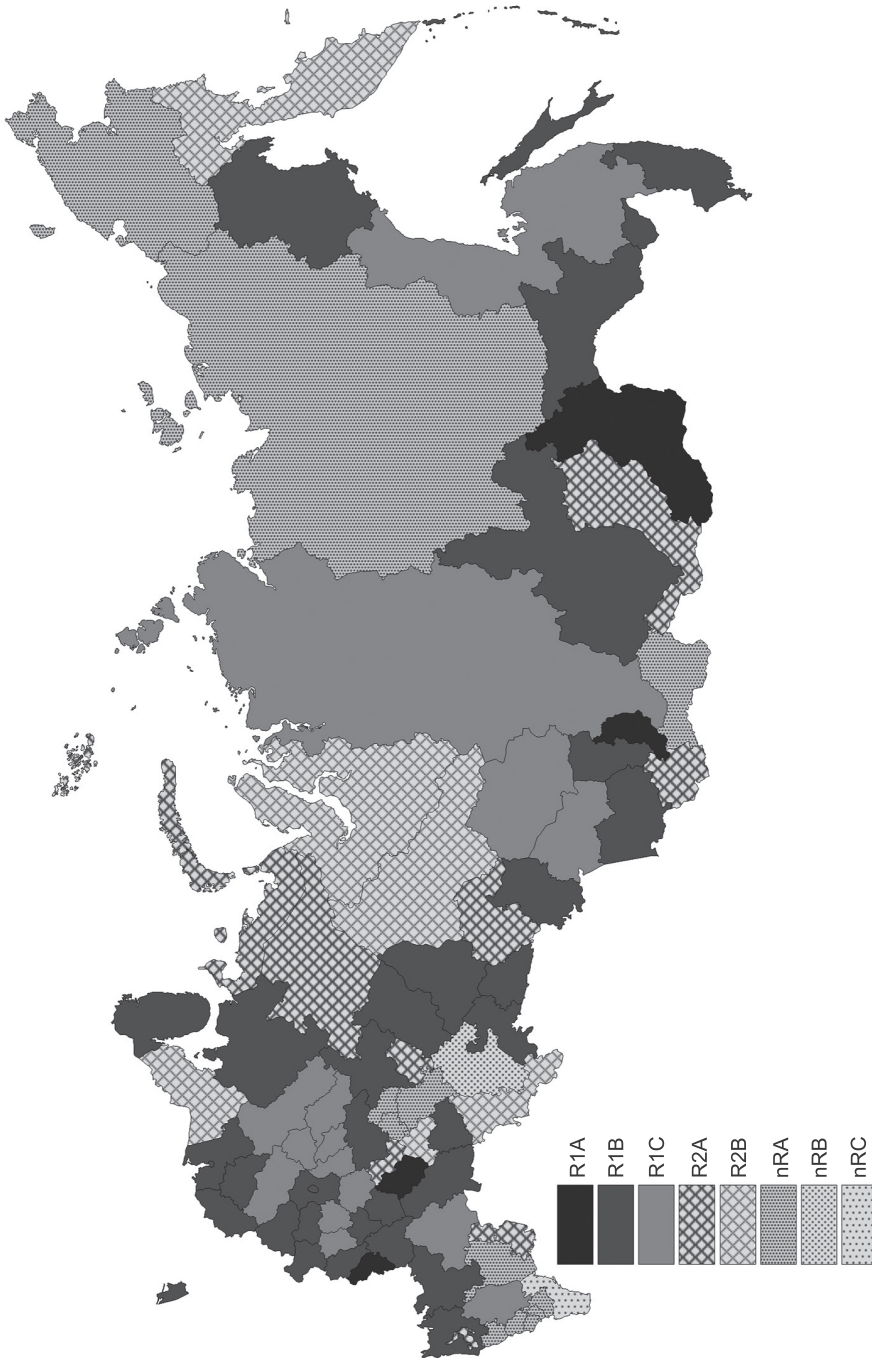
Oznaczenie typu	Charakterystyka		Zmiany liczby ludności 1989–2010 (%)
	struktura ludności ogółem	wewnętrzna struktura ludności nierosyjskiej	
R1A	udział Rosjan $\geq 80\%$	udział jednej narodowości $\geq 50\%$	-9,5
R1B	udział Rosjan $\geq 80\%$	udział trzech najliczniejszych narodowości $\geq 50\%$	-7,0
R1C	udział Rosjan $\geq 80\%$	zróżnicowana struktura etniczna	+1,3
R2A	udział Rosjan 50–80%	udział jednej narodowości $\geq 50\%$	-7,3
R2B	udział Rosjan 50–80%	udział trzech najliczniejszych narodowości $\geq 50\%$	-3,9
nRA	udział Rosjan $< 50\%$	udział jednej narodowości $\geq 50\%$	-0,3
nRB	udział Rosjan $< 50\%$	udział trzech najliczniejszych narodowości $\geq 50\%$	+10,4
nRC	udział Rosjan $< 50\%$	zróżnicowana struktura etniczna	+61,5

Źródło: opracowanie własne

W 14 jednostkach administracyjnych udział Rosjan nie przekracza 50%, z tego w 12 widoczna jest dominacja jednej narodowości. Nie oznacza to jednak, że Rosjanie nie stanowią tam znacznego potencjału ludnościowego. Typy te wskazują na wieloetniczność społeczeństwa. W większości przypadków są to republiki tytularne lub okręgi autonomiczne. W skrajnych przypadkach (Inguszetia i Czeczenia) udział Rosjan nie przekracza 2%. Według niektórych autorów liczba Inguszów i Czeczenów jest mocno przeszacowana, podobnie jak innych autochtonicznych grup etnicznych, zamieszkujących północny Kaukaz (np. Kumycy, Bałkarzy, Lezginini, Awarowie, Kabardycy, Dargijczy) (Maksudow 2005; Bogojawlenski 2008; Andriejew 2012), co znajduje odzwierciedlenie w niskim udziale Rosjan. Nie zmienia to jednak faktu, że w republikach kaukaskich Rosjanie stanowią zdecydowaną mniejszość.

Uogólniając, można stwierdzić następującą zależność: im wyższy udział Rosjan w strukturze etnicznej regionu, tym bardziej występuje zaawansowany proces depopulacji. Brak takiej zależności obserwowany jest tylko w nielicznych, szczególnych przypadkach, tj. Moskwie i obwodzie moskiewskim, obwodzie kaliningradzkim, leningradzkim i biełgorodzkim.

Etniczne uwarunkowania procesu depopulacji doskonale uwidaczniają się w przypadku jednostek o heterogenicznej strukturze etnicznej. W jednostkach tych przemiany demograficzne wśród Rosjan, stanowiących znaczną część społeczeństwa tych jednostek, silnie wpływają na ogólny obraz przemian ludnościowych w ujęciu regionalnym. W niektórych republikach tytularnych (np. w Mordowii, Kałmucji, Republice Sacha) zmniejszająca się populacja Rosjan stanowi o depopulacji tych republiki (tab. 2).

Ryc. 4. Typologia etniczna Federacji Rosyjskiej
Źródło: opracowanie własne (wyjaśnienie klucza legendy – zob. tab. 1)

Tabela 2. Zmiany liczby ludności w wybranych republikach tytularnych Federacji Rosyjskiej

Nazwa republiki	Zmiany liczby ludności (1989–2010)		Udział grup etnicznych w depopulacji republiki
	bezwzględne*	procentowe	
Republika Baszkirii	129 179	3,3	
Baszkirzy	308 479	35,7	–
Rosjanie	-115 385	-7,5	41,7
pozostali	-161 465	-10,5	58,3
Republika Czuwaska	-86 404	-6,5	
Czuwasze	-92 172	-10,2	68,5
Rosjanie	-33 846	-9,5	25,2
pozostali	-8 444	-11,4	6,3
Republika Kałmucji	-33 098	-10,3	
Kałmucy	16 424	11,2	–
Rosjanie	-35 819	-29,5	60,7
pozostali	-19 487	-35,6	39,3
Republika Mari El	-52 828	-7,1	
Maryjczycy	-33 486	-10,3	48,3
Rosjanie	-42 026	-11,8	38,5
pozostali	-11 442	-16,6	13,2
Republika Mordowii	128 749	-13,4	
Mordwini	19 692	6,3	–
Rosjanie	-142 410	-24,3	93,9
pozostali	-9 182	-14,4	6,1
Republika Sacha	-135 537	-12,4	
Jakuci	101 256	27,7	-
Rosjanie	-196 614	-35,7	75,4
pozostali	-63 924	-35,8	24,6
Republika Tatarstanu	144 746	4,0	
Tatarzy	247 167	14,0	-
Rosjanie	-73 992	-4,7	68,2
pozostali	-34 481	-11,5	31,8
Republika Udmurcji	-84 243	-5,2	
Udmurci	-85 938	-17,3	61,8
Rosjanie	-32 677	-3,5	23,5
pozostali	-20 424	-12,5	14,7

* Zmiany bezwzględne ludności obejmują całą populację wymienionych republik. Natomiast zmiany bezwzględne poszczególnych grup etnicznych nie obejmują osób, które w spisach powszechnych nie podały swojej narodowości. Stąd łączne zmiany liczby ludności poszczególnych grup etnicznych nie są równe zmianom ludnościowym w wymienionych republikach.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Goskomstat i Rosstat (spisy powszechne 1989, 2010)

5. Potencjalne konsekwencje przemian ludnościowych w wymiarze etnicznym (aspekt przestrzenny)

Zmniejszenie się liczebności Rosjan, wywołane ubytkiem naturalnym i migracjami, może przynieść skutki makroskalowe. Osłabienie dominacji w strukturze etnicznej może mieć symboliczne znaczenie, szczególnie przy jednoczesnym dynamicznym wzroście większości autochtonicznych grup etnicznych. Ta zmiana w strukturze etnicznej będzie jeszcze bardziej widoczna w skali regionalnej, gdzie Rosjanie już obecnie (2010) nie są dominującą narodowością. Zjawisko to jeszcze bardziej może się pogłębić.

Utrzymanie tzw. zachodniego dryfu migracji wewnętrznych (m.in. Mkrzczian 2004; Wiśniewski 2011), tj. kierunku i procesu, czyli odpływu ludności z Syberii i rosyjskiego Dalekiego Wschodu do europejskiej części Rosji, czyli na tzw. *matierik*¹ (ros. материк), przy zmniejszającej się liczebności Rosjan, pogłębi dysproporcje rozmieszczenia ludności w skali kraju. Może mieć to bezprecedensowe znaczenie dla pozostania Syberii, a przede wszystkim Dalekiego Wschodu, etnicznie rosyjskimi obszarami. Z jednej strony depopulacja, zachodząca głównie wśród ludności słowiańskiej, może doprowadzić do zmniejszenia się udziału tej grupy etnicznej na korzyść z jednej strony rdzennych mieszkańców, z drugiej zaś migrantów z Chin. Podobnie jak Syberia i Daleki Wschód Rosji również peryferyjne obszary północne wyróżniają się wzmożonym odpływem migracyjnym. Stały odpływ Rosjan z północnych obwodów europejskiej części Rosji (głównie murmańskiego, archangielskiego) potęgują dysproporcje ludnościowe w układzie północ–południe. Jednak w tym przypadku odpływ Rosjan nie skutkuje zmianami etnicznymi, gdyż stanowią oni zdecydowaną większość przy homogenicznej strukturze etnicznej.

Potencjalne skutki przemian ludnościowych w mogą przybrać postać konfliktów etnicznych. Będzie się to odnosić do narodowości o silnym poczuciu odrębności kulturowej, językowej, a przede wszystkim religijnej. Potencjalne przemiany etniczne mogą być najbardziej odczuwalne w dwóch regionach: na Kaukazie Północnym i, w mniejszym stopniu, na Powołżu. Wzrost zaludnienia na rosyjskim Kaukazie może mieć konsekwencje w innych regionach Rosji, głównie w dużych miastach.

5.1. Kaukaz Północny

Utrzymanie dotychczasowych tendencji demograficznych będzie skutkowało dalszym spadkiem populacji Rosjan i innych narodów słowiańskich, a wzrostem liczebności innych grup etnicznych (Czecenów, Inguszów, Dargijczyków i Awarów). Konsekwencje wzrostu ludnościowego na północnym Kaukazie mogą być odczuwalne

---

¹ Słowo to, w języku rosyjskim oznaczające „kontynent”, dobitnie mówi o poczuciu izolacji mieszkańców obszarów peryferyjnych Federacji Rosyjskiej.

w dwóch miejscach: w miejscu źródłowym, tj. w samych republikach tytularnych, oraz w dużych aglomeracjach miejskich (głównie Moskwie) na skutek wzmożonego napływu migracyjnego.

Znaczący wzrost populacji grup etnicznych zamieszkujących republiki kaukaskie, głównie Dagestan, przy dotychczasowej strukturze osadniczej i niskim poziomie urbanizacji, może skutkować przeludnieniem obszarów wiejskich. „Niezagospodarowana” siła demograficzna, pozostająca bez pracy, może zasilać szeregi licznych grup o charakterze mafijno-przestępczym działających na Kaukazie, co w konsekwencji może prowadzić do destabilizacji w regionie. Należy pamiętać, że od początku obecnej dekady to wieloetniczny Dagestan jest najbardziej niespokojną republiką na Kaukazie. Ta wieloetniczność może rodzić konflikty wewnętrzne. Z drugiej jednak strony sytuacja taka sprawia, że żadna z grup etnicznych nie jest na razie na tyle silna, aby móc zdominować pozostałe grupy etniczne i utrzymuje się między nimi względna równowaga (Górecki 2014). Trzeba też pamiętać o kontekście religijnym potencjalnego konfliktu wewnętrznego, tj. między wyznawcami tradycyjnego islamu a zwolennikami salafizmu, postulującego odrodzenie się islamu poprzez powrót do korzeni, z którego wywodzi się fundamentalizm islamski (Danecki 1998). Nie należy jednak się spodziewać znaczących tendencji separatystycznych Dagestanu. Ma on dla Rosji zbyt duże znaczenie ekonomiczne (złoża ropy naftowej w Morzu Kaspijskim) oraz strategiczne (kontrola wpływów w Azerbejdżanie, rurociąg do Noworosyjska), aby Rosja mogła sobie pozwolić na stratę tych terytoriów, z czego władze tej republiki zdają sobie sprawę. Oczywiście istotnie zmieni się struktura etniczna w analizowanych republikach na niekorzyść Rosjan, których udział w niektórych republikach tytularnych jest niezauważalny (np. w Inguszetii – 0,8%, w Dagestanie – 3,6%).

W kontekście regionalnym, tj. Kaukazu Północnego, istotny jest nie tylko ogólny wzrost demograficzny narodów Kaukazu, lecz także ważne są proporcje tego wzrostu między poszczególnymi grupami etnicznymi i ich wzajemne relacje. Znaczący wzrost ludnościowy jednej grupy etnicznej przy złożonej sytuacji politycznej w regionie oraz ciągle bardzo silnych więzach klanowych może doprowadzić do kolejnego konfliktu. Takim punktem zapalnym mogą być stosunki ingusko-osetyjskie. Według ostatniego spisu ludności (2010) obie grupy etniczne pozostają we względnej liczebnej równowadze (Ingusze – 443 tys., Osetyjczycy – 528 tys.). Utrzymujący się stosunkowo wysoki poziom urodzeń wśród Inguszków (2257 urodzeń na 1000 kobiet w 2010 r.) przy bardzo niskim poziomie urodzeń wśród Osetyjczyków (1566 urodzeń na 1000 kobiet) będzie prowadzić do rozwoju demograficznego, podczas gdy Osetyjczycy charakteryzować się będą regresem demograficznym. Konsekwencją tych procesów będzie zmiana dysproporcji między populacją obu grup etnicznych. Może to prowadzić do odnowienia konfliktu granicznego. Ma on podłoże w nieodległej jeszcze XX-wiecznej historii ZSRR i celowej polityce władz centralnych wykorzystywania

waśni międzyetnicznych, deportacji całych narodów i ich repatriacji, narzucania granic administracyjnych nieodpowiadających podziałom etnicznym.

Znaczny rozwój demograficzny w republikach kaukaskich przy słabym ich rozwoju gospodarczym może doprowadzić do masowego odpływu migracyjnego. Będzie on miał ogromne skutki w miejscu docelowym migracji, czyli w dużych miastach. Moskwa jest największym rynkiem pracy w Rosji i największym skupiskiem migrantów zarobkowych. Rodzi to ogromne napięcia społeczne. Nie ulega wątpliwości, że istnieje (uzasadniona lub nie) niechęć do przedstawicieli innych grup etnicznych, szczególnie do migrantów z Kaukazu. Ciągłe dla ponad połowy społeczeństwa bliskie jest hasło „Dość karmienia Kaukazu” (w latach 2001–2015 było to, w zależności od aktualnych wydarzeń, od 52 do 71% ankietowanych) (Analityczeskij Centr... 2016, 198). Niechęć do migrantów z Kaukazu wynika w dużej mierze z ich odrębności kulturowej, podkreślania wręcz swojej odrębności religijno-etniczno-kulturowej. Jest więc bardzo prawdopodobne, że możliwy znaczny odpływ migracyjny z Kaukazu stanie się problemem dla rosyjskich miast. Jest i będzie to problem raczej społeczny niż ekonomiczny, gdyż rosyjska gospodarka korzysta z napływu taniej siły roboczej. Należy jednak pamiętać o ekonomicznej stronie funkcjonowania miasta, a więc o ograniczeniach natury transportowej, komunalnej, dostępu do różnego rodzaju usług itp.

Według szacunków w Moskwie przebywa ok. 2 mln migrantów, w tym większość nielegalnie (Jarzyńska 2013). Potencjalny wzrost liczby migrantów znacząco zmieni faktyczną, a niewynikającą z danych statystycznych, strukturę etniczną Moskwy. Obecnie, według oficjalnych danych Rosstatu (2010), Rosjanie w Moskwie stanowią 86% udziału w strukturze etnicznej. Jeśli uwzględnić przebywających nielegalnie migrantów, udział Rosjan spada o ok. 10%. Proces ten może postępować, jeśli uwzględnimy niekorzystne dla Rosjan tendencje demograficzne. Wówczas można się spodziewać dalszej eskalacji nastrojów nacjonalistycznych, w skrajnych przypadkach prowadzących do pogromów ludności. Być może dopiero wtedy władze zareagują w sposób bardziej stanowczy. Na razie jest to balansowanie między korzyściami i potencjalnymi stratami wynikającymi z prowadzonej „łagodnej” polityki w stosunku do zjawiska nielegalnej migracji.

5.2. Republiki nadwołżańskie

Rozwój demograficzny Tatarów może mieć poważne regionalne konsekwencje. W przypadku Tatarstanu sytuacja etniczna jest dość klarowna: dwie dominujące grupy etniczne to Tatarzy (53,2% w 2010 r.) i Rosjanie (39,7% w 2010 r.). Konsekwencją liczebnego wzrostu Tatarów w skali kraju przy równoległym spadku liczebności Rosjan może oznaczać postępującą tatarsyzację republiki, co przy wzroście tendencji nacjonalistycznych może doprowadzić do częściowego odpływu Rosjan. Początkowo może mieć to wymiar tylko narodowościowy, który z czasem może przekształcić się w siłę polityczną próbującą sięgać po coraz większą autonomię względem

władz centralnych. Zwiastunem takich działań może być podpisany w 2007 r. układ o samodzielności gospodarczej Tatarstanu przyznający prawo do własnej współpracy z zagranicą (GARANT... 2007). Coraz częściej też prezydent Tatarstanu wypowiada się krytycznie w sprawie prowadzonej polityki Kremla wobec regionów (Rogoża 2014). Na tym tle należy przypomnieć, że w 1992 r. Tatarstan, obok Czeczenii, nie podpisał umowy federacyjnej z Rosją. Odbyło się nawet referendum, w którym ponad połowa obywateli Tatarstanu opowiedziała się za pełną niepodległością (Centralnaja komissija... 1992). Dopiero w zmienionej Konstytucji Republiki z 2000 r. Tatarstan uznał siebie za podmiot Federacji Rosyjskiej. Mało realna wydaje się natomiast pełna niepodległość, której próby uzyskania, w skrajnym przypadku, mogą skończyć się scenariuszem czeczeńskim.

Bardziej złożona jest struktura etniczna w Baszkirii, gdzie nie ma dominującej jednej narodowości, tj. ani tytularnej, ani Rosjan. Według danych ze spisu ludności w 2010 r. Rosjanie stanowią 36,1% ogólnej populacji republiki, Baszkirzy – 29,5%, a Tatarzy – 25,4%. Podstawowym źródłem napięć są stosunki między spokrewnionymi narodami, tj. Baszkirami a Tatarami, którzy wzajemnie oskarżają się o „tataryzację” lub „baszkiryzację” ludności. Obecność Tatarów w północno-zachodniej Baszkirii i ogólnie ludności mówiącej w języku tatarskim mimo identyfikacji z narodem baszkirskim była i jest elementem konfliktogennym (Cwiklinski 2008). Stąd jakiegokolwiek zmiany ilościowe po jednej lub po drugiej stronie mogą przyczynić się do wzrostu tendencji nacjonalistycznych. Wydaje się jednak, że obecne i ewentualne przyszłe napięcia etniczne, wynikające z przemian struktury etnicznej, nie przerodzą się w otwarty konflikt, a problem etniczny pozostanie najwyżej regionalnym hasłem głoszonym przez organizacje nacjonalistyczne w obu republikach.

W przypadku pozostałych czterech republik nadwołżańskich (Mordowia, Udmurcja, Czuwaszja, Mari-El) najbardziej prawdopodobne wydaje się, że przemiany etniczne nie będą miały większych konsekwencji politycznych i migracyjnych. Konsekwencją zmniejszającego się potencjału demograficznego, co znajdzie negatywne odzwierciedlenie w funkcjonowaniu rynku pracy, może być marginalizacja i stagnacja gospodarcza regionu.

5.3. Pozostałe obszary Rosji

W cieniu potencjalnych przemian zachodzących na Kaukazie i Powołżu pozostaje sytuacja w innych obszarach Federacji Rosyjskiej. W Kałmucji postępujący wzrost udziału Kałmuków w strukturze etnicznej spowodowany m.in. odpływem Rosjan doprowadzi w końcu do zdominowania przez nich republiki nie tylko w wymiarze etnicznym, lecz także religijnym. Postępować będzie cicha „buddyzacja” republiki, która jednak nie powinna przynieść żadnych negatywnych (z punktu widzenia centrum) konsekwencji. Również ilościowy wzrost Kałmuków nie zmieni mapy etnicznej Rosji ze względu na ich mały potencjał demograficzny.

W azjatyckiej części Rosji, mimo różnorodności etnicznej, sytuacja jest w miarę klarowna. Dwie największe grupy etniczne na Syberii i Dalekim Wschodzie Rosji to Buriaci i Jakuci, zamieszkujący w większości swoje republiki tytularne. Buriaci cieszyli się ponadto autonomią w dwóch okręgach autonomicznych: Ust-Ordyńsko Buriackim OA wchodzącym w skład obwodu irkuckiego oraz Agińsko-Buriackim OA będącym częścią obwodu czytyjskiego. Jednak na mocy przeprowadzonych referendum jednostki te zostały zlikwidowane. Wydaje się, że likwidacja buriackich autonomii nie jest pojedynczym przypadkiem, tylko raczej zaplanowaną polityką etniczną i administracyjną. Na mocy przeprowadzonych referendum w taki sam sposób zlikwidowano Komi-Permiacki OA tworząc nowy podmiot Kraj Permski, Tajmyrski OA i Ewenkijski OA (Kraj Krasnojarski), Koriacki OA (Kraj Kamczacki). Odbyło się to w zasadzie bez sprzeciwów przedstawicieli narodów tytularnych, którym narzucono nowy porządek administracyjny². Oczywiście likwidacja poszczególnych okręgów autonomicznych nie oznacza automatycznie zmian na etnicznej mapie Rosji. Nie trudno jednak zauważyć, że znikną z mapy Rosji podmioty administracyjne, które były, przynajmniej częściowo, gwarantem etnicznej autonomii rdzennych mieszkańców Syberii. Może to prowadzić do znacznego ograniczenia roli mniejszości etnicznych.

Abstrahując od posunięć polityczno-administracyjnych, utrzymanie dotychczasowych trendów demograficznych w przypadku Buriatów i Jakutów oznacza wzrost ludnościowy. Nie powinno to jednak skutkować żadnymi zmianami polityczno-administracyjnymi. Wydaje się, że jedynym skutkiem dla omawianych regionów może być podtrzymanie i pogłębienie odpływu migracyjnego do europejskiej części Rosji. Mimo iż grupy te charakteryzują się odrębnością religijno-kulturową, nie wywołują wśród rosyjskiej części społeczeństwa tak negatywnych emocji jak migranci z Kaukazu i Azji Środkowej.

6. Podsumowanie

Zróznicowanie przemian ludnościowych w Rosji nawiązuje do struktury etnicznej w układzie regionalnym. Proces depopulacji zachodzi najintensywniej na obszarach rdzennie rosyjskich oraz tam, gdzie udział Rosjan w strukturze etnicznej regionu jest znaczący, determinując tym samym ogólne przemiany ludnościowe w skali regionalnej. W niektórych przypadkach prowadzą one do depopulacji całego regionu (np. Kałmucja, Republika Mordwińska). Nie oznacza to jednak, że zróżnicowana struktura etniczna gwarantuje rozwój demograficzny. Zmiany ludnościowe

---

² W przypadku referendum w Agińsko-Buriackim Okręgu Autonomicznym i obwodzie czytyjskim uprawnieni do głosowania otrzymywali w punktach wyborczych świadectwa uczestnictwa w referendum, które następnie musieli przedłożyć w swoich zakładach pracy i uczelniach (Wietrow/Szarkan 2007).

w obrębie niektórych niesłowiańskich grup etnicznych w Rosji (Czuwaszy, Maryjczyków, Udmurtów) zachodzą z taką samą intensywnością, lub nawet silniej, niż wśród Rosjan. Wynika to z kilkunastuletniego procesu asymilacji, który występuje również w sferze kulturowej, klanowej, oraz norm społecznych. Rozwój demograficzny widoczny jest przede wszystkim wśród tych grup etnicznych, które wykazują się dużą odrębnością kulturową i religijną (narody Kaukazu Północnego).

Zmiany udziału Rosjan w strukturze etnicznej w latach 1989–2010 są dla nich niekorzystne. O ile zmiany te są słabo widoczne w skali kraju (spadek udziału Rosjan o 3,8 pp. w ogólnej strukturze etnicznej ludności), o tyle w skali regionalnej zmiany te są już bardziej zauważalne (np. Republika Sacha – spadek udziału Rosjan o 12,5 pp., Kałmucja – 8,0 pp., Republika Mordowii – 7,7 pp.). Szczególna sytuacja ma miejsce w republikach kaukaskich, w których zmniejszający się udział Rosjan w strukturze etnicznej zanotowano przy wzroście udziału ludności autochtonicznej (np. Republika Kabardyjsko-Bałkarska – spadek udziału Rosjan o 9,4 pp., z 31,9% do 22,5%; Dagestan – spadek udziału Rosjan o 5,6 pp., z 9,2% do 3,6%). Zmniejszenie się udziału Rosjan w strukturze etnicznej, ale przy wzroście udziału ludności autochtonicznej, zanotowano również w republikach tytularnych azjatyckiej części Rosji (głównie Altaju, Tuwie, Jakucji, Buriacji).

Wydaje się, że zmniejszanie się populacji narodów słowiańskich, w tym głównie Rosjan, oraz rosnąca populacja niektórych autochtonicznych grup etnicznych nie będzie miała wpływu na sytuację etniczno-demograficzną w skali całej Federacji Rosyjskiej. Potencjał demograficzny i waga narodów autochtonicznych wśród ogółu populacji jest zbyt mały, aby mieć istotne znaczenie w przeorientowaniu sytuacji etnicznej. Inaczej jest w skali regionalnej, gdzie udział narodów autochtonicznych jest w wielu przypadkach dominujący. Może to stanowić zarzewie konfliktów i napięć etnicznych, szczególnie w tych regionach, których ludność różni się zdecydowanie w aspekcie kulturowym, religijnym i językowym.

Bibliografia

- Analiczeskij Centr Jurija Lewady (2016), *Obszczestwiennoje mnenije* – 2015. Moskwa.
- ANDRIEJEW, E. M. (2012), O tocznosti riezultatow rossijskich pieriepisiej nasielenija i stiepieni dowierija k raznym istocznikom informacii. W: *Woprosy statistiki*. 11, 21–35.
- BAYONA-i-CARRASCO, J./GIL-ALONSO, F. (2013), Is Foreign Immigration the Solution to Rural Depopulation? The Case of Catalonia (1996–2009). W: *Sociologia Ruralis*. 53, 1, 26–51.
- BOGDANOWA, L. P./TKACZENKO, A. A./SZCZUKINA, A. S. (2001), Demograficzskoje razwitie Twerskogo regiona, *Naucznaia siera Gieografija i razwitie. Twier*.
- BOGOJAWLENSKI, D. (2008), Wsie li rossijskije narody wierno posczitali? W: *Demoscop Weekly*. 319–320 <<http://demoscope.ru/weekly/2008/0319/tema04.php>> [dostęp 14 października 2016].
- BURKE, J. (2000), Internal migration: a civil society challenge. W: Field, M. G./Twigg, J. L. (eds.), *Russia's Torn Safety Nets: Health and Social Welfare During the Transition*. New York, 213–230.
- Centralnaja komissija riefierenduma Riepubliki Tatarstan (1992), Riezultaty riefierenduma Riepubliki Tatarstan 21 marta 1992 goda. Protokoł Centralnoj komissii riefierenduma

- Riespubliki Tatarstan. W: <http://web.archive.org/web/19991023001118/http://www.kcn.ru/tat_ru/politics/pan_for/wb77.htm> [dostęp 19 stycznia 2016].
- COLEMAN, D. (2006), Immigration and Ethnic Change in Low-Fertility Countries: A Third Demographic Transition. W: *Population And Development Review*. 32(3), 401–446.
- CWIKLINSKI, S. (2008), Między młotami a kowadłem, czyli o sytuacji językowej w Baszkirii. W: *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis*. 125, 41–50.
- DANECKI, J. (1998), Podstawowe wiadomości o islamie. Warszawa.
- EBERHARDT, P. (1989), Regiony wyludniające się w Polsce. Warszawa.
- EBERSTADT, N. (2010), *Russia's Peacetime Demographic Crisis: Dimensions, Causes, Implications*. Seattle.
- EBERSTADT, N./GROTH, H./TWIGG, J. (2013), *Addressing Russia's Mounting Human Resources Crisis*. Washington.
- GABDRAFIKOW, I. M. (2007), Fienomien Baszkortostana: ot „tragiczeskoj diemografii” k „zakonomiernoj riekonfiguraciji czislennosti”. W: Stiepanow, W. W./Tiszkow, W. A. (red.), *Etnokulturnyj oblik Rossii. Pieriepis' 2002 g.* Moskwa, 149–162.
- GARANT – informacjonno-prawowej portal (2007), Dogovor o razgranichenii przedmiotow wiedenija i połnomoczij mieždu organami gosudarstwiennoj własti Rossijskoj Fiedieraciji i organami gosudarstwiennoj własti Riespubliki Tatarstan. W: <<http://base.garant.ru/191677/>> [dostęp 3 października 2016].
- GITIELMAN, C./CZERWIAKOW, W./SZAPIRO, W. (2000), Nacionalnoje samosoznanije rosyjskich jewriew. W: *Diaspory*. 4, 53–86.
- GÓRZECKI, W. (2014), Rosyjski Kaukaz bez zmian. Lokalna wojna na przedpolach olimpiady. Warszawa. W: <www.osw.waw.pl/sites/default/files/praceosw-47-rosyjski_kaukaz_pl-net.pdf> [dostęp 28 października 2016].
- HELENIAK, T. (2003), Geographic Aspects of Population Aging in the Russian Federation. W: *Eurasian Geography and Economics*. 44/5, 345–367.
- ISCHAKOW, D. M. (2005), Pieriepis' 2002 goda w Baszkortostanie. Kazan.
- JARZYŃSKA, K. (2013), Zamieszki na tle etnicznym w Moskwie. W: *Analizy OSW*, <<http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2013-10-16/zamieszki-na-tle-etnicznym-w-moskwie>> [dostęp 29 września 2016].
- KOZŁEWNIKOWA, N. I./RYBAKOWSKI, L. L./SIGARIEWA, E. P. (1998), *Russkije: etniczeskaja gomiennost'?* Moskwa.
- KOZLOV, A./VERSHUBSKY, G./KOZLOVA, M. (2007), *Indigenous Peoples of Northern Russia: Anthropology and Health*. Oulu.
- KSIĄŻEK, J. (2004), Problemy integracyjne niemieckich przesiedleńców z Rosji w Niemczech. W: *Etnografia Polska*. XLVIII/1–2, 197–219.
- LEE, E. S. (1966), A theory of migration. W: *Demography*. 3, 47–57.
- LESTHAEGHE, R./SURKYN, J. (2004), *When History Moves On: The Foundations and Diffusion of a Second Demographic Transition*. Brussels.
- LEWIS, W. A. (1954), Economic development with unlimited supplies of labour. W: *The Manchester School*. 22, 2, 139–191.
- MAKSUDOW, S. (2005), Nasielenije Czechni: prawa li pieriepis'. W: *Demoscope Weekly*, 211–212 <<http://demoscope.ru/weekly/2005/0211/tema01.php>> [dostęp 19 sierpnia 2016].
- MASSEY, D. S./ARANGO, J./HUGO, G./KOUAOUCI, A. et al. (1993), *Theories of international migration: review and appraisal*. W: *Population and Development Review*. 19, 431–467.
- MKRTCZIAN, N. (2004), „Zapadnyj drijef” wnutrirossijskoj migraciji. W: *Otieczestwiennyje zapiski*. 4(19) <<http://www.strana-oz.ru/2004/4/zapadnyy-dreyf-vnutrirossijskoj-migraciji>> [dostęp 21 października 2016].
- MKRTCZIAN, N. (2011), Pieriepisnyje istiny. W: *Forbes*, 19.12.2011 <<http://www.forbes.ru/sobytiya-column/lyudi/77718-perepisnye-istiny>> [dostęp 22 kwietnia 2015].

- ORTEGA, J. A. (2005), What are the implications of the demographic transitions process for 21st century European population. Vienna.
- ROGOŻA, J. (2014), Federacja bez federalizmu. Stosunki Moskwa – regiony. Warszawa. W: <www.osw.waw.pl/sites/default/files/pl_prace_49_federacja_bez_net.pdf> [dostęp 28 października 2016].
- SPIES, M. (2009), Potentials for migration and mobility among oil workers in the Russian North. W: *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*. 91/3, 257–273.
- STEPANOV, V. (2006), Ethnic Identity and the Population Count (How the State Carried Out the All-Russia Census). W: *Russian Social Science Review*. 47/2, 46–78.
- STOCKDALE, A. (2002), Out-Migration from Rural Scotland: The Importance of Family and Social Networks. W: *Sociologia Ruralis*. 42/1, 41–64.
- THOMPSON, N. (2004), Migration and resettlement in Chukotka: a research note. W: *Eurasian Geography and Economics*. 45/1, 73–81.
- THOMPSON, W. S. (1929), Population. In: *American Journal of Sociology*. 34/6, 959–975.
- TERIENINA, N. K. (2004), Osobienosti razwitija diepopulacyonnych processow w zonie aktywnogo wlijanija stolicznych centrow – Moskwy i Sankt-Peterburga. Sankt-Peterburg.
- TODARO, M. P. (1976), Internal migration in developing countries. Geneva.
- TOLC, M. (2003), Emigracja jęwrięjęw s postsowiętskogo prostranstwa i iz Rossii. W: *Demoscop Weekly*, 105–106 <<http://demoscope.ru/weekly/2003/0105/tema01.php>> [dostęp 10 grudnia 2015].
- Ukraincy w Rossii opasajutsia ukazywat' swoju nacyonalnost' (2011). W: *Demoscop Weekly*, 491–492 <<http://www.demoscope.ru/weekly/2011/0491/perep01.php>> [dostęp 16 kwietnia 2015].
- van de KAA, D. J. (1987), Europe's Second Demographic Transition. W: *Population Bulletin*. 42 (1), 1–59.
- VORONTSOV, V. S. (2003), Ethnic self-consciousness of youth learning in Udmurtia (according to ethno-sociological survey). The thesis abstract. Izhevsk.
- WEIN, N. (1999), Bevölkerungsbewegungen im asiatischen Rußland. Migrationsströme in Sibirien und im Fernen Osten nach dem Zusammenbruch der Sowjetunion. W: *Osteuropa*. 49/9, 908–923.
- WIĘTROW, B./SZARKAN, O. (2007), Zabajkalskij riefieriendum głazami czitinskih żurnalistów. W: *ZABINFO.RU*, 12.03.2007 <<http://zabinfo.ru/30066>> [dostęp 16 maja 2015].
- WISZNIEWSKI, A. G. (red.) (2011), Naselenije Rossii 2009: Siemnadcatyj jeżęgodnyj diemograficzeskij dokład. Moskwa.
- WITKOWSKAJA, G. S. (2002), Niezakonnaja migracyja w Rossii sytuacyja i politika protiwodęjstwija. W: *Ioncew, W. A. (red.), Nielegalnaja immigracyja*. Moskwa, 11–34.
- WOODS, R. (1982), *Theoretical population geography*. London/New York.